

თქ 621
3

ე. თაყაიშვილი.

თქ 621
3

შენიშვნები

ზარზმის ეკლესიისა და მის სიკვლეთა
შესახებ.

(ცალკე გადმოწიებული ტფილისის უნივერსიტეტის მთავრობიდან, № 1)

ტფილისი
სამეცლრო სამინისტროს სტამბა
1919

დაიბეჭდა პროფესორთა საბჭოს განკარგულებით.
საბჭოს მდივანი ა. შ ა ნ ი ძ ე.

შენიშვნები

ზარზმის ეკლესიისა და მის სიძველეთა შესახებ

მ. თაყაიშვილისა.

საკითხი ახლანდელი ზარზმის ეკლესიის წარმოშობისა და საზოგადოდ ამ ეკლესიის გამო არსებულის ლიტერატურისა გადაშინჯვას თხოულობს¹: ეხლა ჩვენ გვაქვს სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება², ანუ, უკეთ ვსთქვათ, ამ ცხოვრების გადამეტაფრასტებული რედაქცია, რომელიც მრავალ მხრით აშუქებს ზარზმის საკითხს.

I.

ორი უძველესი ხატის წარწერები.

ჯერ ჯერობით ჩვენ გვინდა შესწორება შევიტანოთ ჩვენ მიერ გარჩეულის ორი უძველესი ზარზმის ეკლესიის ხატის წარწერების კითხვაში. ორივე ხატი დაცულია შემოქმედში, გურიაში, ზარზმადვე წოდებულს ეკლესიაში, და გადმოტანილია მეთექვსმეტე საუკუნის მეორე ნახევარში მესხეთის ზარზმიდან. ერთი არის თავი ხატი ფერისცვალებისა, რომლის სახელზედ აშენებული იყო ზარზმის ეკლესია, ხოლო მეორე — ღვთის მშობლის ხატი.

1. ფერისცვალების ხატი.

ცნობები ფერისცვალების ხატის შესახებ მოიპოვება თვით სერაპიონის ცხოვრებაში. სერაპიონი და მისი ძმა იოანე წარმოგზავნა მიქელ პარეხელმან კლარჯეთიდან სამცხეს მონასტრის ასაშენებლად და ისინი წარმოემართნენ რაფ. თანა ეტჰრთა ცხოველი სუტი ფერისცვალების თანაქმეჯდ და სოსოდ ყოველთა ქრისტიანთა³ (გვ. 8). როდესაც მოვიდენ იმ ადგილს, სადაც ეხლა ზარზმა არის, სსჰუალ წყაროს და ბარჯუს მოიქმნეს ცაღაყარი და დასვე-

¹) ლიტერატურა ზარზმის გამო იხილეთ: Е. Такайшвили, Археологический экскурс, размышления и заметки, вып. I (отт. изъ XXXV вып. Сборника материалов... Кавказа), ტფილისი 1905.

²) მ. ჯანაშვილი, ქართული მწერლობა, წიგნი II, ტფილისი 1909 (გვ. 1—46).

³) ფრჩხილებში ნაჩვენებია ყოველთვის მ. ჯანაშვილის გამოცემის გვერდები.

ნეს ფერისცვალების ხატი (გვ. 9). აქ ემთხვია ამ ხატს იმ ადგილის მთავარი გიორგი ჩორჩანელი (გვ. 12). სამი წლის განმავლობაში აქ აღაშენეს პირველი ეკლესია და აღმართეს მას შინა ცხოველს მყოფელი ხატი ფერისცვალებისა (გვ. 26—27). ამ ხატს ემთხვია სიკვდილის წინ სერაპიონ ზარზმელი. ცხოვრებაში სწერია: და შეემოსჯა წმიდასა კრახისსა და კანძაცთაჲსაჲსა ხატის ქრისტეს კაცობისა (გვ. 35).

სერაპიონის შემდეგ ზარზმის წინამძღვრად იყო გიორგი, ხოლო გიორგის შემდეგ მიქელ. მიქელის დროს იწყეს ახალი ეკლესიის აშენება, მაგრამ მის დროს ეკლესია აშენდა მხოლოდ სამკურნელ და მიქელ მიიცვალა. მის მონაცვლედ დაიდგინა ზაქარია ვინმე სუცესი, კაცი წამიერი ეფულისა შიორქისა. ამ პავლეს დროს გასრულდა ახალი ეკლესია: მან ზარზმის სრული ეკლესია და შეამკო ეფულისა სამკურნელ და აღმართეს მას შინა ხატი ფერისცვალებისა და აკურთხეს ეფულისა კურთხევისა მამოხმისა შინა ზაქარიას (გვ. 43). ✠

ზარზმის ეკლესიის მამასახლისის პავლეს სახელი იკითხება ზარზმის ფერისცვალების ხატის წარწერაში და მით უეჭველი ხდება, რომ შემოქმედის ზარზმაში დატულია ის ფერისცვალების ხატი, რომელზედაც საუბარია სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში. მაგრამ ეს კიდევ ცოტაა. სერაპიონის დროს ცხოვრობდა სახელგანთქმული გიორგი მაწყვერელი. გიორგი მაწყვერელი დაესწრო სერაპიონის დამარხვას; ბიოგრაფი დამარხვის გამო სწერს: სოლო მადიდა დმერთაჲსი გიორგი მაწყვერელიცა ჟუართა ეფულისა თანა მწყობრთა ეკლესიისთა (გვ. 35). ამ გიორგი მაწყვერელმა მიაწოდა სერაპიონის ბიოგრაფს, ბასილი ზარზმელს, უმთავრესი ცნობანი სერაპიონის შესახებ. ბასილი თვით ამბობს: ეფულისა ესე სასწაულნი და საქმენი, რომელნი იგი ზარზმელ ქობისა და უკუნისაჲსი ესიღეს, მომითხრეს ზარზმან მან უტყუებელმან, გიორგის ვიტყუ მაწყვერელს (გვ. 41). მეორე ადგილას ბიოგრაფი სწერს: სოლო მადიდა ესე (სერაპიონის ცხოვრება და სასწაულნი) არა იუ უჩინათა ვიეთმე შიორ კაცთა, არამედ ფრიად სახინათა და ბრწყინვალეთა, — ვიტყუთა უკუნს გიორგის, ვისეკობისა მაწყვერელსა, რომელი იგი აღმოსცენდა ეკლესიას მხარტელისა მამოხმისა წარხინებულთა და ღუთის მოძიშთა. სოლო აღიზარდა იგი განთქმულს მას უდაბნოსა ონიზას (გვ. 27). ბასილი იყო ძმისწული სერაპიონისა და მოვიდა ზარზმაში სერაპიონის გადაცვალების შემდეგ. მან შექმნა ახ. ლი ლარნაკი ქვისა, ჩაახვეწა შით ნაშთი სერაპიონისა და ისე დამარხა სახინოსა შტოსა ასლისა ეკლესიისა (გვ. 44). ამას შემდეგ ბასილი წინამძღვრად გაწესდა ზარზმაში. ცხოვრებაში სწერია: ამისა შემდგომად ბასილი მიითვალა წინამძღვრობა, რომელმან იგი კეთილად აღუაწა ჟამ რადენმე აღვილი იგი ნამუშავევი მამის ძმისა თვისისა (გვ. 44—48). წინამძღვარი ბასილი

მოხსენებულის ერთ წარწერაში ზარზმის ჩრდილოეთ კედელზედ¹, ხოლო გიორგი მაწყვერელი ჩვენის აზრით მოხსენებულის იმავე ფერისცვალების ხატის წარწერაში, რომელშიაც იხსენიება წინამძღვარი პავლე. ამათ გარდა წარწერებში მოხსენებულის მრავალი იმ დროის წარჩინებული პირი, რომელთა შესახებ ჩვენ სხვა წყაროებში ცნობები არა გვაქვს. თუ ამას დაუმატებთ, რომ წარწერა დათარიღებულია ქორონიკონით და ქორონიკონი ჩვეულებს 886 წელს. დავრწმუნდებით, რომ ჩვენთვის ამ ხატის წარწერას დიდი მნიშვნელობა აქვს. მეცხრე საუკუნიდან სხვა თარიღიანი წარწერა ხატისა ჩვენ ჯერ არ მოგვეპოება. გარდა ამისა სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში არავითარი ქრონოლოგიური ცნობა არ არის და ფერისცვალების ხატის თარიღი გვაძლევს საშვალებას დაახლოვებით განვმარტოთ დრო როგორც სერაპიონის ცხოვრებისა და მოღვაწეობისა, ისე მის მომდევარ წინამძღვართა. ესევე უნდა შეიქნეს ქვაკუთხედად ზარზმის თავი ეკლესიის დროს განსამარტებლად და სხვა. ეს იყო მიზეზი რომ ამ რამოდენიმე წლის წინეთ, როდესაც მე მეორედ ვინახულე შემოქმედი, წარწერის ნატეხები შევაკოწიწე და განსაკუთრებით გადმოვაღებე ფოტოგრაფს კაუნეს. აღმოჩნდა, რომ წარწერას მხოლოდ ბოლოში აკლია რამოდენიმე ასო. ის ეჭვი თარიღის შესახებ, რომელიც მე სიფრთხილის გამო წინეთ გამოვთქვი², გაქრა. ხატის სხვა ნაწილებთან შედარებით წარწერა ბევრად უკეთ არის შენახული. ხოლო არსებული წინანდელი ფოტოგრაფიული სურათები ერმაკოვისა და როინიშვილისა სრულიად უვარგისია წარწერის აღსადგენად. ამ სურათებზე თარიღი არა სჩანს და ნაწილებიც წარწერისა დაშორებულია ერთმანეთზედ. სხვაფრივ ერმაკოვის მიერ გადმოღებული სურათი რიგიანია. თვით ხატი დიდია: სიმაღლე აქვს ორი არშინი, განი ერთი და მეოთხედი არშინი; შემოჭედილია ოქროთი დაფერილის ვერცხლით, მაგრამ ძრიელ დაზიანებულია; იესო ქრისტეს სურათს თავი აღარა აქვს, ტანი კი სრულად არის დაცული; მოსე და ილიას ხატები სანახევროდ არის შენახული; ცოტა არის დარჩენილი მოწაფეების სახეებიდანაც ქვემოთ. წარწერები კი მათი დაცულია: **წი იაკობ, წე ივანე**. არშია კან და კოვის აზრით მერმინდელი ნახელავია, მე-XII საუკუნისა, მაგრამ აქედანაც მცირეოდენი ნაწილია დარჩენილი. უფრო მთლიანად ზემო ნაწილია შენახული, მარჯვნივ არშია სრულიად დაკარგულია, მარცხნივ ნაწილია გადარჩენილი. სიუჟეტების წარწერებიდან იკითხება: **ფერისა ცვლე... ქე, წე ელია, წე მოსე, მქლ მთვრანგელოზი, ჯოჯოხეთის**

¹) Арх. экск., разыск. и зам., в.н. I, გვ. 16.

²) Арх. экск. I, 68.

წარტყვნა, ი³ ქე, დ¹ ღ^ა, ი¹ე. ქვემო არშიაზედ წარწერა ამობერვილი ასომთავრულით არის შესრულებული, სიტყვები შემოკლებულად არის გადმოცემული, ქარაგმებით, წიშნები არ უზის და სიტყვები ერთი მეორისაგან გაყოფილი არ არის. ქარაგმებად სწორი მოგძო ხაზებია ნახმარი. ყველა ეს თვისება უძველეს წარწერებს ემჩნევა ხოლმე. შინაარსის მიხედვით აქ ორი სხვა და სხვა წარწერაა, მაგრამ ხელი კი ერთგვარია და თუ ორივე ერთ დროს არ არის შესრულებული, დიდი ხანი მათ ყოველ შემთხვევაში არ უნდა ჰყოფდეს. პირველი ორი სტრიქონი წარწერისა¹:

1. **ნკძჳ იძჳ კჳნჳ ღჳჳი ყხჳ | ჰქჳჳ ჰხჳ უხჳ იჳძჳ ჳხჳ**
ჟახჳიხჳ იჳხჳ რჳი||
2. **ჰახჳნჳ ჳახჳნჳ სხჳნჳ ჟახჳნჳ ჰახჳნჳ ჟ**
ჰჰჳნჳღჳხჳნჳ სჳხჳნჳ
ჟახჳ იჳ ძჳ

პირველ სტრიქონში **ესე** სიტყვის შემდეგ ცოტა ადგილია ამოტეხილი, როგორც ეს სურათზედაც მოჩანს კნოპკის ზემოთ². არა ვგონებ, რომ აქ ასო აკლდეს, ვინაითგან ამდენი მანძილი სხვა სიტყვებს შორისაც არის დატოვებული. თუ მაინცდამაინც აქ ასო აკვია, ეს ასო უნდა იყოს ჩვენის აზრით **შ** და ეკუთვნოდეს შემდეგ სიტყვას. ამ სიტყვას ასოს მიუმატებლათ ჩვენ ვკითხულობთ **მწედა**, მიმატებით **შემწედა**. მნიშვნელობა ორივე შემთხვევაში ერთი და იგივეა. ასო **ა** ამ სიტყვის ბოლოს პარაზიტულია, მეტია, მაგრამ ასეთი შემთხვევა ჩვენ სხვა წარწერებშიაც არა ერთხელ გვხვდება. პირველი სტრიქონის ბოლოს უნდა აკლდეს ორი ასო **სა**, მეტის ადგილი ქვემო სტრიქონის მიხედვით არ არის. უფრო ძნელია გამოცნობა, რა ასო უნდა ყოფილიყო **ივს** სიტყვის შემდეგ. ნაშთის მიხედვით აქ უნდა იყოს **ა** და მაშინ ეს ასო დაბოლოვება იქნება **ივს** სიტყვისა და უნდა წავიკითხოთ **ივანესა**. ამ ხატზედ ეს სიტყვა სხვა შემთხვევაშიაც ვინით იწერება, მაგალითად წმიდა იაონე ნათლის მცემლის სახელი აქ იკითხება: **წ^ა ივანე** და არა **იოანე**. მაგრამ შეიძლება აქ ანის მაგიერ პარი ყოფილიყოს. მაშინ ეს ასო უნდა ვაკუთნოთ შემდეგ სიტყვას **ტკი[სა]** და მთელი სიტყვა უნდა წავიკითხოთ **პეტრიკისა** ან **პატრიკისა**. პეტრიკი სახელია და ეს სახელი გვხვდება იმავე ზარზმის ხატის წარწერაში მეთერთმეტე საუკუნისა, რომელშიაც მოხსენებულია **პეტრიკ კაკკასიძე**³. პატრიკი წოდებაა ბიზანტიური, მაგრამ აქ ჩვენის აზრით ამას ადგილი არა აქვს. ასე რომ თუ აქ თავში ასო **პ** აკლია, ეს სიტყვა

1) ქარაგმები აქ გადმოცემული და დაცული არ არის.

2) განზრახული იყო, ამ წერილს წარწერების ფოტოტიპები დართოდა, მაგრამ სამწუხაროდ ეს ვერ მოხერხდა ტექნიკურ დაბრკოლებათა გამო.

3) Арх. экск. I, გვ. 71.

უნდა ნიშნავდეს **პეტრიკისა**. თუ გაფუჭებული ასო **ა** არის და ეკუთვნის წინა ჯგუფს, მაშინ **ტაი[სა]** შეიძლება ნიშნავდეს **ტუკისა** ან **ტაკისა**. ტუკი არ შეგვხვედრია სახელად, მაგრამ გურიის ლეხაურის საზოგადოებაში ერთ აქარის მთის კალთის სერს **ტაკიძის სერი** ჰქვია. თუ **ტაკიძე** გვარი იყო, ალბათ სახელიც ყოფილა **ტაკი**. ამ გვარად ამ უკანასკნელი სიტყვის აღდგენა დანამდვილებით შეუძლებელია, მაგრამ წინა სიტყვა კი ნიშნავს **ივანესა**, სულერთია ვიგულისხმებთ აქ **ა**-ნს არსებულად თუ გამოშვებულად; ჩვენს წარწერაში სხვა ადგილსაც გვხვდება ბოლო ასო გამოშვებული, მაგალითად მეორე სტრიქონის ბოლოს **იყო** სიტყვაში **ო** გამოშვებულია, წინა სიტყვაში (**ქრონიკონი**) **ი**-ნია გამოშვებული. უკანასკნელი მოვლენა აიხსნება იმ ჩვეულებით ეპიგრაფიკაში, რომ როდესაც სიტყვა ბოლოვდება იმავე ასოთი, რომლითაც იწყება შემდეგი სიტყვა, ორჯერ ეს ასო არ იწერება და ის ერთი ასო წინა სიტყვასაც ეკუთვნის და შემდეგსაც. ასო **ქ** მეორე სტრიქონში ნიშნავს ამ შემთხვევაში **ქრისტეს მიერ**. ჯგუფი **მსა** პირველ სტრიქონში ჩვენის აზრით ნიშნავს **მაწყუერელისა**, და არა **მამისა**, როგორც წინეთ ვკითხულობდით¹. სხვა სიტყვები არ იწვევს სიძნელეს ქარაგმის გახსნაწი და წარწერა უქარაგმოთ უნდა იკითხებოდეს ასე:

1. სახელითა ღმრთისათა შიშობსა ხატი ესე მწელა [(ანუ:) შემწელა: მაწყუერელისა გიორგისა, ოვფალთა: ფარსმან ერისთავისა, ივანეს[ა, პეტრიკისა].
2. მირიანისა, ფერისა, სულასა, ერისა მათისა ქ(რისტეს მიერ) მამასახლისობასა პაელსა, ქრონიკონი იყო რვ (106+780=886).

პირველად მოხსენება წარწერაში მაწყუერელისა გიორგისა ჩვენთვის გასაგებია ეხლა, ვინაიდან ვიცით, რომ გიორგი მაწყუერელმა იმ დროს არა თუ დაიპყრა სუფიარისა, არამედ კვლავ იდგა განკუთვნილ სომეხებს, როდესაც შფოთი და სისხლის ღვრა ატყდა გიორგი ჩორჩანელის მემკვიდრეთა შორის, და შეიღის წლის განმავლობაში დაამშვიდა მთელი სამცხე (გვ. 41).

მეორე წარწერა წარმოდგენილია ასე²:

1. ხცდჳ იცდჳ ჰყ ზზუ ყტბჳ ქი: ხსხღუნხჳ ყტხ ჳტყხუ
იტხ ჴჳჳჩ მჳჳ ჴღხჳ ჳ
2. ჳჳჳჳჳ ხსუ ჴღ ჴტბჳ ჳჳჳჳჳ ჳტბჳ
ხსხჳ ჴტხ ჳინჳ

ამ წარწერაში ერთვ სიტყვას არ უზის ბოლო ასო **ი**. ჯგუფში **ეთსა რბსი** **ა** განმეორებული არ არის. ვინაიდან მეორე სიტყვა იწყება იმავე ასოთი, რომლითაც დაბოლოვებულია პირველი, ასე რომ ეს ასო ორივე სი-

¹) Arch. 9888., გვ. 67.

²) ქარაგმები გადმოცემული არ არის.

ტყვას ეკუთვნის, ამიტომ მე ვკითხულობ **ერისთავისა არაბაჲსი**. სახელი არაბაჲ ხშირად გვხვდება ამ მხარეში და ზარზმის ფრესკების წარწერაშიაც, ხოლო **რაბი**, როგორც მე წინეთ ვკითხულობდი, სახელწოდებად ცნობილი არ არის. სხვა ნაკლულოვანი თუ დაკარგული ასოების აღდგენა აზრის მიხედვით სიძნელეს არ წარმოადგენს, და წარწერა უქარაგმოდ იქნება:

1. სახელითა ღმრთისათა მე ზვადი ერისთავი, ძმ სულკურთხეულისა ერისთავისა არაბაჲსი, ღირს ვიქმენ შემკობად პატრიოსნისა ა[მის ხატი-
2. ს[ა], შეივედრე სული და კორცნი [ჩ]ემნი, ხატო ფერისცვალებისაო, შეეწიე სულსა ჩემსა დღესა [განკითხვისასა].

ამ რიგად ფერისცვალების ხატმა შეგვიჩანა ჩვენ უძველესი წარწერანი და უძველესი თარიღი ქართული ხატისა: თარიღი უჩვენებს 888 წელს. ამ დროს სერაპიონი აღარ იყო და მის შემდეგნი წინამძღვარიც გიორგი და მიქელ გარდაცვალებულნი იყვნენ და მამასიხლისად იყო პავლე, რომელმაც დაამთავრა აშენება მიქელის დროს დაწყებული ახლის ეკლესიისა ზარზმაში. აქილგან შეგვიძლია დავასკნათ, რომ სერაპიონის და მის შემდეგ სამი წინამძღვრის მოღვაწეობა ზარზმაში ეკუთვნის მე-IX საუკუნეს: სერაპიონისა დაახლოებით პირველ ნახევარს, გიორგისა, მიქელისა და პავლეს მეორე ნახევარს. როგორც ცხოვრებიდან სჩანს, პავლეს შემდეგ წინამძღვრობა დაიჭირა ძმისწულმა სერაპიონისამ ბასილმა, რომელმაც აღწერა სერაპიონის ცხოვრება.

ბ-ნი მ. ჯანაშვილი ბასილის წინამძღვრობას სერაპიონის შემდეგ უჩვენებს, ესე იგი ზარზმის მეორე წინამძღვრად თვლის (გვ. LI), მაგრამ ეს შეცდომაა. ცხოვრებაში მოთხრობილია თუ როგორ დაადგინა თვით სერაპიონმა წინამძღვრად თავის სიკვდილის წინ კაცი კეთილი და სთახებთიანი: **ბრწყინვალე სსხელით გიორგი და შეჭყეღრა სსმწყესო იგი თჳსი გიორგის (გვ. 34)**, გიორგის შემდეგ წინამძღვრად იყო მიქელი, რომლის შესახებ ცხოვრებაში სწერია: **სოლო ვიასრტა წარკდეს წელნი მრავალნი და წინამძღვარი გიორგი კარდაიტყვდა, რომლის მონაცვლედ დადგა მიქელ (გვ. 41—42)**. ამ მიქელის დროს დაიწყეს შენება ახალი ზარზმის ეკლესიისა, რომელიც დამთავრდა მიქელის მოადგილის პავლეს მამასახლისობაში (გვ. 43). პავლეს შემდეგ ცხოვრებაში მოხსენებულია წინამძღვრად მხოლოდ ბასილი, აღმწერელი სერაპიონის ცხოვრებისა. ეჭვს გარეშეა, პავლეს და ბასილს შუა რომ კიდევ ყოფილიყო წინამძღვარი, ამას ბიოგრაფი მოიხსენებდა. როდესაც ბასილი მივიდა ზარზმაში, პირველად ის შეუდგა სერაპიონის საფლავის განშენებას, ცხოვრებაში ვკითხულობთ: **თჳთ დასწერეს ბასილი, რომელმან ცხოვრებაჲ ესე წმიდისა აღწერა და იტყუს, ვიასრმედ მე ბასილი, ძმისწული წმიდისა**

სერაპიონისი, უნარჩვევსი ეოფელთა მოწესეთა, შემდგომად ჟამთა შიგნადად მისი-
სათაჲ მოვიწიე ზედა წმიდას სამარხოას მისსა და ვიხილე ეოფლად ბრწყინვალედ
და კეთილად ეოფელივე ნამუჭაკევი მათი და განვიბუ და განვიხარე, ხოლო რაჟამს
ვისილე საფლავი მისი ადგილსა ფარულსა... კელ ვეჟ და შევეშხადე ღა ნაკი ქვისა
და აღვადე საფლავს მისსა და დაგსხენით ღარჩაკს შინა და აღვმართეთ მას ზედა ჟუარა
საკელსა ზედა წინამორბედისა სხინოსა შკოთს ახლისა ეკლესიისა (გვ. 43—44).
აქედან ცხადია, ბასილი მისულა ზარზმაში და გაუმშვენებია საფლავი სერა-
პიონისი. როდესაც ახალი ეკლესია დამთავრებული ყოფილა, ხოლო ეს
მოხდა პავლეს მამასახლისობაში. პავლე კი ჩვენს წარწერაში მამასახლისად
იხსენება 886 წელს. მაშასადამე ბასილის მამასახლისობა უნდა ყოფი-
ლიყო 886 წლის შემდგომ, დაახლოვებით მე-X საუკუნის დასასრულს და
მე-X დასაწყისში. ამ დროს, ესე იგი მე-X საუკუნის დასაწყისში, უნდა დაე-
წერა ბასილს ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისა. ცნობები მიუწოდებია მის-
თვის უმთავრესად გიორგი მაწყვერელს, მაგრამ ძნელი წარმოსადგენია, რომ
გიორგი მაწყვერელის ცხოვრება გადასცილებოდეს მე-IX საუკუნის დასას-
რულს და მეთათს დასაწყისს. გიორგი 886 წელს მოხუცებული უნდა ყოფი-
ლიყო: გიორგი იყო უმცროსი თანამედროვე სერაპიონ ზარზმელისა. გიორ-
გიმ სერაპიონი ნახა მიქელ პარეხელთან, როდესაც ზარზმის მცირე ეკლესი-
ის აშენების შემდეგ მიქელმა სერაპიონი მიიპატიჟა მასთან პარეხში (გვ. 27).
სერაპიონისავე ცხოვრებაში გიორგიმ დაიპყრო საყდარი აწყურის ეკლესიისა
და გახდა გამგებელი სამცხისა და მრჩეველად ჰყავდა მას სერაპიონი. ცხოვ-
რებაში ვკითხულობთ: ეოფელთა მათი საქმიეთა სიმრავლისათაჲ შეცუქნა
ჰარი და ენა დიდსავე თანა გიორგის მაწყვერელსა იყო ნეტარიცა მამა სერა-
პიონი (გვ. 41). გიორგი გახდა მაწყვერელად აღბათ ეფრემ დიდის შემ-
დეგ, რომელიც მოხსენებულია გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში (იხ. მარის
გამოცემა, გვ. მე). გიორგი იყო აგრეთვე თანამედროვე სერაპიონის მომდევართ
ზარზმის წინამძღვართა: გიორგისა, მიქელისა პავლესა და, როგორც ეტყო-
ბა, ბასილისაც. ამიტომ შეუძლებელია მას მეცხრე საუკუნის დამლევისა და
მეთათს დასაწყისის შემდეგ ეცოცხლა.

ივანე ჯავახიშვილის აზრით ბასილი ზარზმელს დაუმთავრებია სერა-
პიონის ცხოვრების აღწერა მეთათე საუკუნის პირველი ნახევრის დამლევს, დაახ-
ლოვებით იმავე დროს, როდესაც გიორგი მერჩულს დაუმთავრებია გრიგოლ
ხანძთელის ცხოვრების აღწერა. ივ. ჯავახიშვილი ასაბუთებს ამ აზრს შემ-
დეგის მოსაზრებით: გიორგი მერჩული იმ პირთა შორის, რომელთაც შეეძ-
ლოა გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება აღწერა, გიორგი მაწყვერელსაც ასახე-
ლებს და რადგან მის მიერ დასახელებულნი პირნი გადაცვილნი იყვნენ, მი-

ტომ შეუდგა მერჩული გრიგოლის ცხოვრების დაწერას, რომელიც დაასრულა კიდევ 951 წელს. მაშასადამე, განაგრძობს ივ. ჯავახიშვილი, ამ დროს (951 წელს) გიორგი მაწყვერელი ცოცხალი აღარ ყოფილა. ბასილი ზარზმელს ამის გამო კარგა ხნით ადრე უნდა ჰქონდეს შეკრებილი ცნობები¹. ჩვენი აზრითაც მერჩულის მიერ მოხსენებულ გიორგი მაწყვერელი იგივე პირია, რომელიც სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებიდან სჩანს, მაგრამ გიორგი მაწყვერელი მეცხრე საუკუნის დასასრულს ან მეათის დასაწყისში რომ გადაცვლილიყო, გიორგი მერჩულს მაშინაც შეეძლო ეთქვა, რომ გიორგი მაწყვერელს უფრო შეეფერებოდა გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების აღწერაო. პირველად მიტომ, რომ გიორგი მაწყვერელი უმცროსი თანამედროვე იყო გრიგოლ ხანძთელისა, მეორედ მიტომ, რომ გიორგი მაწყვერელი აღიზარდა ოპიზის მონასტერში კლარჯეთში, სადაც ბრწყინავდა დაუღალავი ღვაწლი შატბერდის და ხანძთის მაშენებელისა. თვით ოპიზაც ათორმეტთა კლარჯეთის უდაბნოთა რიცხში შედიოდა, რომელთა არქიმანდრიტი იყო გრიგოლ ხანძთელი. მესამედ მიტომ, რომ გიორგი მაწყვერელი გამოჩენილი პირი იყო, ისე როგორც სტეფანე მტბევარი და სხვები მერჩულის მიერ ჩამოთვლილნი და მერჩულის აზრით (რომელიც რასაკვირელია მისი თავდაბლობით არის გამოწვეული) მათ უფრო შეეფერებოდათ ისეთი დიდებულო მოღვაწის ცხოვრების აღწერა, როგორც იყო გრიგოლ ხანძთელი.

ამიტომ ჩვენის აზრით, აქედან არა სჩანს, რომ სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება დაახლოვებით იმავე დროს იყოს დაწერილი, როდესაც გიორგი მერჩულს დაუმთავრებია გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება. სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების გამომკვამელის მოსე ჯანაშვილის აზრით², სერაპიონს ზარზმის პირველი ეკლესიის შენება უნდა დაეწყო არჩილ მეფის ცხოვრებაში († 718). ამ აზრს ავტორი შემდეგზე ამყარებს: სერაპიონ ზარზმელი მიქელპარახელის მოწაფე იყო, ხოლო თვით მიქელი, სერაპიონის ცხოვრების თქმით, იყო მოწაფე დიდისა შიდასი საკრწველთა მოქმედისა, რომელი ვითარცა მოიგბო განთიადისა ბრწყინავდა ქუეყანასა ქართლისსა (გვ. 5). მოსე ჯანაშვილი ამ შიოში გულისხმობს შიო მღვმელს ათთორმეტთა ასურელთა მამათაგანს, რომლის საქართველოში მოსვლას მიაწერენ მეექვსე საუკუნეს. მართლაც სხვა დიდი შიო, რომელიც ბრწყინავდა ქუეყანასა ქართლისსა, ჩვენ არ ვიცით. ამიტომ ძნელია თქმა, რომ ბასილი ზარზმელს აქ სხვა შიო ჰყავდეს სახეში. მეორეს მხრით შეუძლებელია იმის უარყოფა, რომ გრიგოლ ხანძთელის

¹) ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები (გვ. 62).

²) მ. ჯანაშვილი, ქართული მწერლობა, წიგნი მეორე, გვ. LII.

ცხოვრებაში მოხსენებული მიქელ პარეხელი და სერაპიონის ცხოვრების მიქელ პარეხელი ერთი და იგივე პირი არ იყოს. ამას კი უარს ყოფს მოსცეჯანაშვილი (გვ. I V შნშ.). გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში ვკითხულობთ: რაჟამს სანძთად იქმნა სსხელოჲს მადლითა და სსხარულჲს სულოჲთა შვილითაჲს, მსხაჲსს მიძნადროჲთ სსხითად მოჲიდა დიდა შეუდაზნოლ მიქელ მამად, რომელიცა დაემკვდრა ზარესთა. რამეთუ იყო იგი მეკობრე ნეტარისა მამისა გრიგოლისა და კბიებდა მარტოდ-მოფუგებას და ზოგა თაჲის თჳსისა სამკვდრებელი ბერითა ზარესთა და განზრსხეთა ამის წმიდისაჲთა დაემკვდრა მათ შინა და კეთილად წარემართა სსთნობათა მიმართ უფლისათა... სოლო იყო ნეტარი მიქელ ქუეყანისა მამუკითისაჲ სოლოლისა ნორგიალისაჲ და მიძნადროს მონასტონ იქმნა. სოლო ზარესთა შინა მრავალთა წელიწადთა ცხოვნდა და აღა-რად-ესრულა მუნეჲ დაემარს: და აწ საფლავი მისი და დიდებულისა მამისა ბასილისა, რომელიცა შემდგომად მისსა ზარესთა მკვდრ იყო, ერთგან არიან და კაცთა კურნებას მიჰმადლებენ, რომელნი სარწმუნობით მიფლენან მადად (გრ. ხანძთელის ცხოვრება, გვ. **ლზ-ლთ**). სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში ამავე პარეხის და მიქელის შესახებ სწვრია: აღემკვნა რად წმიდაჲ და დიდი უდაზნო მონასტონა მიერ, რომელთა ეწოდებოდა ამონა, ანდრია, ბეტრე და მაკარი, სოლო ამისსა შემდგომად მოჲიდა მუნით და აღაქნა უწყებითა სსდმროჲთა მტრე ეგუტერი და შესარებელი მტრეთა მძათა აღვილსა კლდისსა და უდასსა კაცთაჲს, რომელსა ზარეს უწოდან. სოლო ესე სიტყუჲს მამათა მიერ მოჲდას სუენდა, რამეთუ მიქელ იყო აღაქნებელი, სსწაჲლთა და ნიშთა მიქელი მადლითა და დიდთაჲ, რომელი იყო მოწაჲე დიდისა შიოჲსი სსკრეული მიქელისაჲ, რომელი ვითარცა მთიებე განთადისა ბრწყინაჲ და ქუეყანასა ქართლისსა. ამ მიქელს დაემოწათა სერაპიონ, რომელსა თანა ჰყვა ძმა მცირე ჰასაკითა. მიქელს, სერაპიონის ცხოვრების თქმით, სხვა მოწაფენიკ ჰყავდა ვითარცა ბასილი და მარკელაო (გვ. 5). მართალია, გრიგოლ ხანძთელისა და სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების ცნობათა შორის მცირეოდენი განსხვავება არის, მაგალითად ის, რომ სერაპიონის ცხოვრების თქმით მიქელი ზოვიდა პარეხს ოპიზიდან, გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების ცნობით კი მიქელ მიძნადროს მონასტონ იქმნა, სსხითას მოჲიდა გრიგოლთან და მის განზრახვით დაემკვიდრა პარეხთა. მაგრამ თანხმობა ცნობებისა უფრო ძლიერია, ვინაითგან ორივე ცხოვრების ცნობით პარეხის მაშენებელი მიქელია. ამ მიქელს სხვათა შორის ჰყავს მოწაფე ბასილი, და ყოვლად შეუძლებელია დაუშვათ, რომ ორ სხვა და სხვა მიქელს ერთი და იგივე მონასტერი აეშენებინოს. გიორგი მერჩულს, როგორც ხანძთის მოღვაწეს უფრო ნამდვილი ცნობები ექნებოდა მიქელ პარეხელზედ, ვიდრე ბა-

სილი ზარზმელს, რომელიც სხვისის სიტყვების მიხედვით სწერს, და თვითონ ამბობს: ესე სიტყუჲჲ მამათა მიერ მოყვალს ჩუენდა. ცნობა, ვითომც მიქელ მოწაფე ყოფილიყოს შიოსი, რასაკვირველია, ანაქრონიზმია, მაგრამ ეს შეიძლება განზრახ იყოს მოყვანილი, რომ მით უფრო მალლა იდგეს ავტორიტეტი მიქელისა.

ყველა ზემოთქმულის მიხედვით ჩვენ გვგონია, მოღვაწეობა სერაპიონისა ზარზმაში ეკუთვნის მეცხრე საუკუნის პირველ ნახევარს, ხოლო მოღვაწეობა მის მომდევართა სამთა წინამძღვართა: გიორგისა, მიქელისა და პავლესი გრძელდება ამავე საუკუნის დასასრულამდე და შემდეგ იწყება მოღვაწეობა ბასილისი, რომელსაც სერაპიონის ცხოვრება უნდა დაეწეროს არა უგვიანეს მეათე საუკუნის პირველი მეოთხედისა.

2. ღვთისმშობლის ხატის წარწერა.

მეორე ხატი, რომლის წარწერის კითხვაში გვინდა შესწორება შევიტანოთ, არის ღვთისმშობლის ხატი ოქროსი, ჩხვილენი, ნაჭედი, საუცხოვო ხელობისა. სიმაღლე აქვს $17\frac{1}{2}$, განი $14\frac{1}{2}$ ვერშოკი. ღვთისმშობელი წელს ზევით არის წარმოდგენილი, სახე მისი და მაცხოვრისა წამლით დახატულია, ძლიერ ღამაზი, მაგრამ დროთა ვითარების გამო დაზიანებული, აშია ბრტყელი აქვს და ზედ გაჭედით წარმოდგენილია ძლიერ ხელოვნურად თორმეტი საუფლო და სახარების სცენები, სულ 15 სურათი¹. აშია და შარავანდედები ღვთისმშობლისა და ძისა შემკობილია 32 მოსხო ძვირფასი ქვით. ეზო ხატისა მოჩუქურთმებულია ვაზის მსგავსი ღამაზი ხლართულებით. შარავანდედების ზემოთ, მარჯვნივ, ღამაზი ასომთავრულით სწერია: **ღეღაჲ, ქე**. ქვემო აშიაზედ შუაში, სადაც წარმოდგენილია იოაკიმე უდაბნოში ანგელოზითურთ, აწერია ასომთავრულით სამ სტრიქონად:

**ქე შე
ღღ
შუ**

ხატს და აშიებს შუა ოთხივე მხარეს უვლის ასომთავრული წარწერა იშვიათის სიღამაზისა. დ. ბაქრაძე ორჯერ შეეცადა ამ წარწერის წაკითხვას, მაგრამ ორივეჯერ მხოლოდ ზემო და ქვემო სტრიქონები გაარჩია და იგიც სანახევროდ. ბაქრაძე იძულებული იყო აღენიშნა სიძნელე და განზრახ დაბნელება აზრისა ზოგიერთი სიტყვის იშვიათი შემოკლების

1) აწერილობა ხატისა იხილე Кондаковъ и Вакрадзе, Опись памятникамъ древности, გვ. 121-122.

გამო¹, ამას გარდა ასოებიც სისწორით არ არის გადმოცემული მის შრომაში. ვერც მე შევეძელი წინეთ ამ წარწერის აღდგენა, თუმცა ზოგი რამ მაშინაც შევასწორე². სრულიად და უეჭველად წაკითხვას ამ წარწერისას ჩვენ არც ახლა ვკისრულობთ, მხოლოდ ეხლა უფრო მეტი შესწორება შეგვაქვს არსებულს კითხვაში, ხოლო სრული მისი აღდგენა მომავალს ეკუთვნის. ჩვენ გვწამს, რომ ყოველი წარწერა სხვების წასაკითხავად არის დაწერილი და ოდესმე წაუკითხავი და გაუგებარი არაფერი არ დარჩება. ზემო და ქვემო სტრიქონები წარწერისა ჩვეულებრივია. აქ ყოველ სიტყვას ორ-ორი წერტილი უზის და მათი წაკითხვა ძნელი არ არის, ხოლო ამ სტრიქონებს რამოდენიმე ასო აკლია, ამოტეხილია, მაგრამ აზრით მათი აღდგენა ადვილია. ჩვენ ასეთ აზრით მიმატებულს ასოებს ფრჩხილებში ვსვამთ.

მარჯვენა და მარცხენა სტრიქონებზე ჩამოგრძელებულია ზემოდან ქვემოდ თითო-თითო ასო და არავითარი ნიშნები არ უზის, თუ სად თავდება ერთი შემოკლებით გადმოცემული სიტყვა და იწყება მეორე. ეს გარემოება და იშვიათი შემოკლება სიტყვებისა აძნელებს კითხვას. შემოკლებულ სიტყვებში საზოგადოდ მოყვანილია ასო, რომლითაც სიტყვა თავდება. აქ კი ყველა სტრიქონში, გარდა ზემო სტრიქონისა, არა თუ უკანასკნელი ერთი ასო აკლია, არამედ ხშირად ორიც. მაგალითად ბოლო სტრიქონში სიტყვა **სული-**სა შემოკლებულია **სლი-**ს სახით, **ჩემისა—ჩის** სახით და სხვა. მარჯვენა კედრით სამ შემთხვევაში თითოს მაგიერ ორ-ორი ასო არის. ეს ხატიც ჩვენ კარგად გადმოღებული გვაქვს ფოტოგრაფიულად. მოგვყავს აქ წარწერა იმ რიგად, რა რიგადაც ხატზეა წარმოდგენილი (იხ. შემდეგი 116 გვერდი):

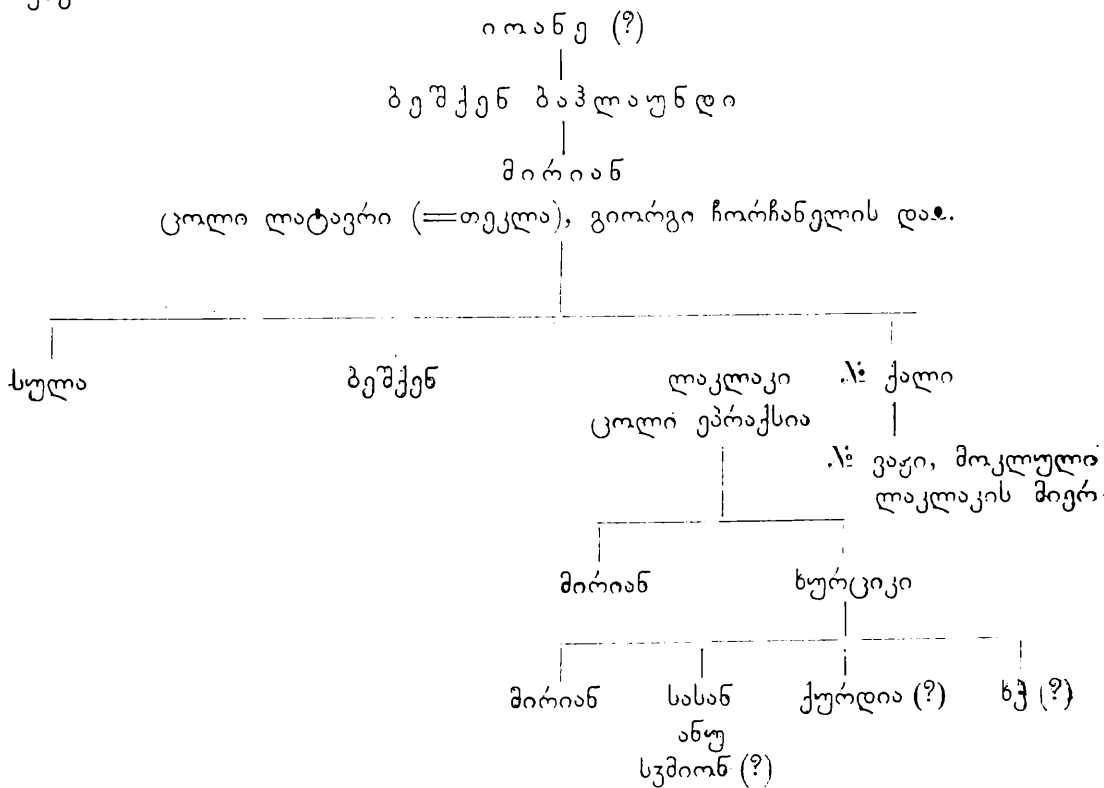
ამ წარწერაში პირველისა, მესამისა და მეოთხე სტრიქონის კითხვა ჩვენის აზრით ექვს არ იწვევს. არ შეიძლება ესევე ითქვას მეორე სტრიქონის შესახებ. რომ აქაც **ლლკთ**, რომელიც გამეორებულა მეოთხე სტრიქონში, უნდა წავიკითხოთ **ლაკლაკთა**, არც ამაში გვაქვს ეჭვი, ამას შემდეგ რომ ვკითხულობთ **ერისთავთ ერისთავსა მირიანს**, ესეც საქეშმარიტოდ მიგვაჩნია. ხოლო საექვოა დაწყობა შემდეგი სიტყვებისა. ჩვენ ვკითხულობთ **ძეთა ხურციკისთა**, მაგრამ შეიძლება **ძთა** წინა სიტყვას მიუმატოთ და გამოვა: **და ხურციკისძეთა: ხურციკს, მირიანს** და სხვა. საეგებიოა ეგრეთვე წაკითხვა **სა-სანს**. ასოები **სს** შეიძლება გავყოთ. ერთი მივაკუთნოთ წინა ჯგუფს **მრნს** (=მირიანს) და მეორე შემდეგ ასოს **(6)** და გამოვა **სნ**(=სკმიონს). შემდეგი

¹) Баградзе, Арх. нут., гз. 137-138; Кондаковъ и Баградзе, Опись, гз. 121-122.

²) Е. Такайшвили, Арх. экск. I, гз. 76.

ყველა ამ წარწერაში ჩამოთვლილნი პირნი ლაკლავისძენი არიან. სერაპიონის ცხოვრებიდან ჩვენ ვიცით, რომ გიორგი ჩორჩანელის და ლატავრი, რომელსა უკანასკნელ თეკლას ეწოდა (გვ. 40), იყო ცოლა დიდისა მთაწარისა მირიანის, ძის ბეშქენ ბაჭლაუნდისა იოანესა¹ (გვ. 39). ამათ ჰყავდა შვილები: სულა, ბეშქენ და ლაკლავი და ერთი ქალიც, რომლის სახელი არ არის მოხსენებული (გვ. 40). გიორგი ჩორჩანელმა თავისი მამული, ეკლესიანი და მონაგები თავის დას გადასცა და მის შვილებს საკუთრებად დაუმტკიცა (გვ. 40). ამან გამოიწვია შფოთი და არეულობა სამცხეში: შოკლას დაკლავნის დისი ძე თვსი (გვ. 40). არეულობა გაგრძელდა სამს წელს. მეოთხე წელს მღვდელ-მოდღუარმან გიორგი შუარტყელმა დაიბეჭა სიყვარული... და კელთ იდგა განკეცა სამცხისა, დაწყენარა ყოველი სამრძანებელი თვსი... და დაიბეჭა ყოველი მამული და ეკლესიანი ჰარეკლათა მათ მეშფოთეთთან (გვ. 41).

თუ ეს შესანიშნავი ხატი იმავე საუკუნეშია მოქედლი, რომელსაც ეკუთვნის ფერისცვალების ხატის წარწერა, რაც ჩვენთვის ჯერ დამტკიცებულ არ არის, მაშინ წარწერაში მოხსენებულ ლაკლავსა შთამომავლობა ასეთი იქნება:

¹) ჩვენ ვგვანია, ამ სიტყვის წინ უნდა აკლდეს სიტყვა ძისა და ბეშქენ ბაჭლაუნდი. უნდა იყოს იოანეს ძე.

ამათ გარდა ლიტერატურაში ცნობილია კიდევ ივანე ლაკლაკი, რომლის შვილს ერისთავს ფარსმანს სამწერობელნი გაუკეთებია და ზარზმის ეკლესიისათვის შეუწირავს¹; ცნობილია აგრეთვე ათონის აღაპებში მიქელ ლაკლაკაძე². ერთი ვიღაც ლაკლაკის ძე იხსენიება კიდევ თისელის მონასტრის სვინაქსრის წარწერაში არა უგვიანეს მე-XIV საუკუნისა³.

II.

მკუთარი-სასაზღაო სერაპიონ ზარზმელისა.

ვინც ზარზმაში ყოფილა, მას თვალში ეცემოდა უწინარეს ყოველთა პატარა ეკუტერი, მიშენებული თავ ეკლესიაზედ აღმოსავლეთის მხრით. მნახველზედ ეს ეკუტერი არა სასიამოვნო შთაბეჭდილებას ახდენს, ვინაითგან ცოტა არ იყოს ჩრდილავს მშვენიერს მთლიანს სახეს აღმოსავლეთის ფასადისას. ქართულ ძველ ეკლესია-მონასტრებს ეკუტრები უმეტეს შემთხვევაში შერმე აქვს მიშენებული და ხშირად ესენი ამახინჯებენ პირველყოფილს ლამაზ სახეს ძველებისას. ეკუტერების გამრავლება გამოწვეული იყო ერთის მხრით ესთეტიკური გემოვნების დაცემით და მეორეს მხრით პრაქტიკულის საჭიროებით: როდესაც ბერები გამრავლდებოდნენ მონასტერში, მათ აღარ ჰყოფნიდათ ერთი ტაძარი და იჩენდნენ ახალ სამწირველოს ძველს ტაძარზედ ეკუტრების მიშენებით. აგრეთვე მეფეები და მთავრები თავის სამარხავად აშენებდნენ ცალკე ეკუტრებს და აწესებდნენ აქ სამწირველოს. ამ მიშენებით იჩრდილებოდა და ფუჭდებოდა ხშირად კარები, სარკმლები, საუცხოვო ქანდაკებანი და ჩუქურთმები. მერმინდელი ეკუტრები უველის ეკლესია-მონასტრებს დასავლეთით, სამხრეთით და ჩრდილოეთით, ხოლო აღმოსავლეთით მიშენება ეკუტრისა იშვიათი მოვლენაა. ზარზმაში კი ეკუტერი აღმოსავლეთით არის, ხოლო სამხრეთის შტო ზარზმის ეკლესიისა ტაძრის მთელს სიგძეზედ თანამედროვეა ეკლესიისა და მერმე მიშენებული არ არის. თუმცა შიგნით და გარეთაც ეტყობა შემდეგ დროში გადაკეთება. რაც შეეხება აღმოსავლეთის ეკუტერს, ჩვენ წინეთ გვეგონა, რომ ეს მერმე იყო მიშენებული, მაგრამ ეს ასე არ არის და ეხლა ვრწმუნდებით, რომ ეკუტერს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონია და არა თუ უგვიანესია თავ ეკლესიაზედ, არამედ შეიძლება წინეთაც იყოს აშენებული.

1) Е. Такаишвили, Арх. экск. I, გვ. 35.

2) ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი, -გამოცემა საეკლესიო მუზეუმისა, გვ. 250.

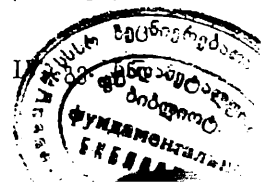
3) Brosset, Chronique Géorgienne, გვ. 117.

ეს ეკუთვრი იმავე მშენებლის თლილის ქვით არის შექმნილი, როგორც თავი ეკლესია. სიგრძე აქვს 8 არშინი და 11 ვერშოკი, განი 5 არშინი და 13 1/2 ვერშოკი და ისეა მიშენებული ეკლესიაზე, რომ მისი ჩრდილოეთის კედელი სულ ჰფარავს სალაროს სარკმელს. ეს განცალკევებული სამწირველოა თავის საკუთარის საკურთხეველით. საძირკველი ეკლესიისა ამაღლებულია, 1 არშინ 2 1/2 ვერშოკით და შესდგება ოთხი საფეხურისაგან ანუ ოთხი ქვისაგან, რომელთაგანაც სამი ოთხკუთხედიანია, ხოლო მეოთხე მომრგვალებული. კარი აქვს სამხრეთით შემკობილი ჩუქურთმებით. სამხრეთის მხრით აქვს აგრეთვე გრებილი, ძლიერ გამობერვილი კედლიდან, 13 ვერშოკის სიმაღლეზედ მიწიდან. შიგნით მორგვალო თალი აქვს ნახევარ სვეტებზედ ანუ პილასტრებზედ დამყარებული. სისქე კედლისა არის 1 არშინი და 2 ვერშოკი¹.

ეს ეკუთვრი ჩვენის აზრით არის განსასვენებელი სერაპიონ ზარზმელისა. რომ ეს არის მისი სასაფლაო, ამის დასამტკიცებელი საბუთები სერაპიონის ცხოვრებაში საკმაოდ მოიპოვება. ცხოვრების თქმით, როდესაც მიიქცალა სერაპიონი, გვამი მისი შეჰურეს და დადგეს საფლავსა, რომელი იგი თჳს შეჰმსადა მას აღმოსავალით საკურთხეველისა (გვ. 35). აქედან ცხადია, რომ საფლავი სერაპიონისი შემზადებული ყოფილა აღმოსავლით ეკლესიისა და ეკუთვრიც ამ მხარეს არის აშენებული. მეორე ადგილს ვკითხულობთ: მაჲწაჲ მესმუჲ დღე მიტყაღებისა მისისა და დაიდჳ წმიდაჲ იგი ზარზეჲ ესენიუჲსა მას საფლავსა, რომელი თჳს ეჰენა აღმოსავალით საკურთხეველსა და დამართებით საკურთხეველსაჲ (გვ. 37). დიახ, ამ მხრით ეკლესიას სარკმელი აქვს და სასაფლაოც ამის ქვემოთ, დამართებით, იქნება. ეს იყო ჯერ მაშინ, როცა ზარზმაში ძველი ეკლესია იყო სერაპიონის მიერ აშენებული. მაგრამ შემდეგ, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, მიქელის დროს დაიწყეს ახალი ეკლესიის აშენება და დაამთავრეს პავლეს მამასახლისობაში. ამის შემდეგ ბასილი ზარზმელი შეუდგა სერაპიონის სასაფლაოს განშენებას. თვით ბასილი მოგვითხრობს: რაჲჲს ვახიდუჲ საფლავი მისი ადგილსა ფარულსა, რომელსა ყოველნი უძღუნნი მიადეუდეს დღითი დღედსა კურნებასა... კელ ვჳჲ და შეჰმსადაჲ ღარნაკი ქვისა და ალჳაჲ საფლავსა მისსა, რომლისა მიერ გამოკდა სულა სულნელებისაჲ მიუწდომელისა... და სნაყელთა სიმრავლითა და მადიდებელთა მკაღობელთათა დაესხენით ღარნაკსა შინა სნადსა და აღუმართეთ მას ზედა ჯარის საკელსა ზედა წინამორბედისა სხინოსა შტოსა სნლისა ეკლესიისა და განჯახინეთ, რათა ერთი მდღელთაცანი შესწირვიდეს მას შინა მსხუწრნდლსა საუფლოსა (გვ. 43—44).

ეს საჩინო შტოჲ ახლისა ეკლესიისა არის აღმოსავლეთის

¹) Графиня Уварова, Материалы по археологии Кавказа, вып. I

ეკუტერი ზარზმის ეკლესიისა. ეს მართლა რომ საჩინოა, ვინაიდან მაშინვე თვალში გეცემათ, როდესაც შეხვალთ გალავანში აღმოსავლეთის მხრიდან. ეტყობა, ძველი ეკლესიის ყოფნის დროს აქ ეკუტერი არ ყოფილა, სერაპიონი გარეთ ყოფილა დამარხული აღმოსავალით საკურთხეველსა დამართებით სარკუმელსა (გვ. 37). მაგრამ ადგილი ყურადღებას არ იპყრობდა, არავის თვალში არ ეცემოდა და ამიტომაც ეძახის მას ბასილი ჟარუფს ადგილს და რათა ეს ადგილი გამოეჩინა, ააშენა ამ სასაფლაოზედ ეკუტერი. მაგრამ ეს პირდაპირ ცხოვრებიდან არა სჩანს, ამიტომ შესაძლოა ეკუტერი სერაპიონის სასაფლაოზედ აეშენებინოთ მათ, რომელთაც ახალი ეკლესია ააშენეს, და ბასილს მარტო ქვის ლარნაკის შემზადება და მასზე ჯვარის ამართვა ეკუთვნოდეს, ხოლო ვე სულერთია ჩვენი მიზნისათვის. ასეთ თუ ისე, ეხლაც არსებული აღმოსავლეთის ეკუტერი ზარზმის ეკლესიისა, ეს საჩინო შტოჲ მისი, არის სასაფლაო სერაპიონ ზარზმელისა. გათხრის საშუალებით შეიძლება გამოჩენა იმ ქვის ლარნაკისა, რომელშიაც ბასილი ზარზმელს ჩაუსვენებია ნაშთი სერაპიონისა.

III.

სურათი-ფანსკა სერაპიონისა.

როდესაც მე 1903 წელს ზაფხულში ეკლესიის განახლების დროს ზარზმაში ვიყავი და სხვათა შორის ფრესკების წარწერებს ვარჩევდი, დასავლეთის კედელზედ ჩრდილოეთის მხარისა შევნიშნე სურათი ბერისა, რომელსაც აცვია ლურჯი მოსასხამი, მის ქვემოთ მუქი სტიხარი სარტყლით. წარწერა ამისა ცოტა შებღალული იყო, მაგრამ ადვილად ირჩეოდა **წ. ს. რ. ზ. რ. ლი.** მაშინ რასაკვირელია მე არ ვიცოდი, თუ ზარზმას თავის წმიდანი ჰყავდა: ცხოვრება-სერაპიონისი იმ დროს ცნობილი არ ყოფილა. მსოფლიო წმიდანთა შორის ვერ ვიპოვე სახელი, რომელიც ამ ქარაგმას მიუდგებოდა. მე მეგონა ჩემი გარჩევა ასოებისა სწორი არ იყო და სიფრთხილის გამო მე ეს წარწერა ვერ მოვიყვანე ჩემს სტატიაში, და მხოლოდ შევნიშნე: **сохранившаяся надпись не поддается разбору**¹. ეხლა კი ეჭვი აღარა მაქვს, რომ ჩვენ ამ დარჩენილს ასოებში უნდა ამოვიკითხოთ: **წმიდა სერაპიონ ზარზმელი.** მე ძლიერ კარგათ მახსოვს, მხატვარ სლავცევს ვთხოვე, ამ წარწერისთვის ხელი არ ეხლოთ, არც მოეშალათ, არც გაეცხოველებიათ ფერადებით. ამიტომ ვიმედოვნებ, ეს წარწერა დარჩენილი იქნება სერაპიონის

¹) Арх. зап. I, გვ. 46.

ფრესკაზედ. ამ გვარად ზარზმაში დაცულია არა თუ სასაფლაო, არამედ თვით ფრესკაც—სურათი სერაპიონ ზარზმელისა.

IV.

რომელ დროს ეპოქონის ეხლანდელი ზარზმის ეკლესია.

ეხლანდელი ზარზმის თავი ეკლესიის აშენების დროს განმარტების შესახებ ლიტერატურაში სხვა და სხვა აზრი არსებობს. ბროსეს აზრით ზარზმა აშენებულია მეთერთმეტე საუკუნეში ბაგრატ IV დროს. გრაფინია უვაროვისა მეთორმეტე საუკუნის დასასრულს და მეცამეტის დასაწყისს აკუთნებს დამთავრებას ეკლესიისას. დ. ბაქრაძე აწერდა ბაგრატ III დროს. მეწინეთ გამოვთქვი ის აზრი, რომ ზარზმა აშენებულია მეთერთმეტე საუკუნეზე ადრე და უნდა ეკუთვნოდეს მეათე საუკუნეს¹. 1917 წ. იყენენ ზარზმაში აღიუნკტი კავკასიის არქეოლოგიური ინსტიტუტისა დ. გარდევევი და ხარკოვის უნივერსიტეტში ხელოვნების კათედრასთან საპროფესოროდ დატოვებული ს. ტარანუშენკო. როგორც მათის წინასწარი ანგარიშიდან სჩანს. ისინი აკუთნებენ ზარზმის ეკლესიის აშენებას მე-XIII—XIV საუკუნეს². სერაპიონის ცხოვრებიდან ეხლა ჩვენ ვიცით, რომ პირველი ეკლესია აშენდა ზარზმაში სერაპიონის დროს, ესე იგი მეცხრე საუკუნის პირველ ნახევარში. სერაპიონს იქ კი არ სურდა ეკლესიის აშენება. არამედ უფრო მაღალს მთაზედ, რომელიც ზარზმის აღმოსავლეთით არის. ცხოვრებაში ვკითხულობთ: წმიდასა მას ენეს, რათა ბორცუსა მას სკდა უმაღლესსა დაძენა ეკლესიას (გვ. 24—25), მაგრამ მისმა ძმამ იოანემ და სხვებმა არ დაანებეს და უთხრეს: ნუ წმიდაო მამაო, ადგილსა მას, რამეთუ მაღალ და ციფ ანს და ძმანი ესე მიძულად და კლასაჲ (გვ. 25). საქმის გადაჭრა სასწაულს მიანდევს: აღაჟსნეს ორნი კანდეგნი სწორითა შეითათ და დადგეს ადგილთა მათ ციფობისათ. დილას გამოჩნდა, სერაპიონის კანდელი დავსებული იყო, ხოლო მისი ძმის იოანესი ბრწყინაჟდა კიდრე შუა სამსრამდე (გვ. 25). იწყეს შენება ეკლესიისა იმ ადგილს, რომელიც იოანემ გამოარჩია. ქვა მდინარიდან მოჰქონდათ, ვინაითგან იმ ადგილის ქვები, სადაც ეკლესია შენდებოდა, ტყისგან იყო დაფარული. ბოლოს გიორგი ჩორჩანელმა ურჩია, ეკლესიის ასაშენებლად მოეხმარათ მიწისძვრისაგან დანგრეულის სხვა ეკლესიის ქვები ადგილისაგან, რომელსა უმწაჲ ეწოდებოდა (გვ. 26) და 12 მილიონით შორავდა ზარზმას. დაიწყეს იქიდან

¹) Арх. экск. 1, გვ. 12—15 და შენდევნი.

²) Кавказский Историко-Археологический Институтъ за 1917 г., გვ. 8 (Отчетъ о дѣятельности Рос. Академiи наукъ за 1917 г.)

მოზიდვა ქვისა. ეს ეკლესია თლილის ქვისაგან ყოფილიყო ნაშენი და იქიდან მოტანილ ქვებს ახმარდნენ კუთხთა და კაშახთა. სხვა ნაწილი ეტყობა რიყის ქვიდან ყოფილა ნაშენი. ზედა მდგომელად ეკლესიის შენებისა იყო ის გარბანელი, რომელმაც სერაპიონს უწინამძღვრა და ზარზმის არე-მარე ანახვა. სამ წელიწადს გაათავეს შენება ეკლესიისა. ააშენეს სენაკებიც, გამრავლდა მონაზენები, სერაპიონმა მისცა მათ კანონი სეკლესიონა. ეს ეკლესია, როგორც ეტყობა, პატარა ყოფილა და უბრალოც. სერაპიონმა ჯერ კიდევ ამ ეკლესიის დაწყებამდის იწინასწარმეტყველა: შემდგომად მცირედისა ადგილისა ამას აღეშენოს სეკლესიონა ფრთად მუწნიერი-ო (გვ. 25). გადაიცვალა სერაპიონი და, როგორც დავინახეთ ზემოთ, დაიმარხა აღმოსავლეთ ამ ეკლესიის სეკლესიონად და დამარტებით სარკუშელსა. ახალი ეკლესიის შენება დაიწყო ზარზმაში მესამე წინამძღვრის მიქელის დროს, რომლის შესახებ ცხოვრებაში სწერია: ამის მიქელისზე იწყეს ეკლესია იგი წინააღსწარ გამოსასული წმიდისა მიერ აუღწ ივნისისა ოთხსა, დაქსა ხუთადათსა (გვ. 42) ხუროთ მოძღვრად მიქელმა მოიწვია ბრძანებითა უფალთაჲთა ხელოვნებით განთქმული კაცი ქუეყნისაგან ბერძენთა, ადგილისაგან სუფთა წოდებულისა და მის თანაშემწედ დაადგინეს გალატოზი შუარტყელი, მაშასადამე ქართველი, და ცხოვრების თქმით, ესე ორნივე იყუნეს მოძღვარ და მოსწავლელ სიმრავლესა მუშაკთასა. აქედან ცხადად სჩანს, რომ ზარზმაში დაუწყიათ დიდი და მშვენიერი ეკლესიის აგება და ამისათვის საბერძნეთიდან გამოუწვევიათ ხუროთ მოძღვარი. მცირე და უბრალო სიონური ეკლესიის აგებისათვის ეს მათ არ დასჭირდებოდათ, როგორც არ დასჭირვებიათ ეს პირველი ეკლესიის აშენების დროს, რომლის ხუროთ მოძღვარ და ზედა მდგომელ საქმისა იყო ადგილობრივი კაცი გარბანელი და ორნი ადგილობრივივე ძმანი (გვ. 26). სერაპიონის გადაცვალების შემდეგ ერთი ვინმე ძარღუას სოფლის კაცი ბერად აღეკვეცა ზარზმაში, წინააღმდეგ თავის ნათესავებისა და თავის ქონება ფულად ქცეული, რომელიც იყო ოქროსაგან თფილისა და წმიდისა, სხთთა შარველთა მკეფეთაჲთა..., რიცხთა... დრანკანი სმისი ხუთითურთ (გვ. 42), მართვა ევლოგიად, შესაწირავად, სერაპიონს და მანდილში გამოხვეული ჩაღვა მის სასაფლაოში. როგორც სჩანს ეს ბიზანტიური ფული ყოფილა, რომელიც მეცხრე საუკუნეში საქართველოში გავრცელებული იყო და რომელზედაც ხშირია ბიზანტიის მეფეთა სურათები. ეს ფული ამოიღეს დიდის ლოცვა-ვედრების შემდეგ და დაიწყეს ახალი ეკლესიის შენება, ევლოგიის მომტანი ბერი ყვეს კანბეგებელ... ანა თუ კალატაჲთა, არამედ ძმათაგა იკონომოსობაჲ ერწმუნა (გვ. 42 -- 43). მაგრამ როდესაც აღაშენა ეკლესია. შტოთურთ ვიდრე სარკუშელთამდის, დაილია ძარღუას სოფლის ბერის ოქრო. ამ ადგილას მაშინ კედელში

ჩასვეს ქანდაკება ამ ბერისა და ამ ქანდაკებას დააწერეს: აქა დაიღია საყარე ხემა, სადა ესერა მღვდმარე ვარ და შიტჯრთავს ჯუარი ქანსტესი (გვ. 43). ამის შემდეგაც განაგრძეს შენება, რამეთუ სასკედ მდინარისა შემოსდიოდეს საკმარნა (გვ. 43). როცა ეკლესია გასრულდა სარკუმჯამდე. მაშინ გამოხატეს ავთ მაქელჯა ორთა შათ თანა ვაღატოზთა, ზედა სარკუმჯასა აღმოსაუღეთისსა (გვ. 43). მაგრამ მიქელის დროს ეკლესიის აშენება მოასწრეს მხოლოდ ვადრე საშუა-რემდე და განსრულდა შენება ეკლესიისა შემდეგის მამასახლისის პავლეს დროს, რომელმაც შეამკა ეკლესია ეაკლითა სამკაუღითა და აღმართეს მას შინა სკტი ფურისცვალებითა, რომელიც, როგორც დავინახეთ, მოქედლია პავლეს მამასახლისობაში 886 წელს.

ეტყობა სერაპიონის მიერ აშენებული ეკლესია დაუნგრევიათ და იმავე ადგილს აუშენებიათ ახალი ეკლესია იმ წესით, რომ საწარხი სერაპიონისი დარჩენილიყო თავის ადგილზე აღმოსავალით ეკლესიისა და აღმართებით სარკუმ-ჯასა ახალს საჩინო შტოში ამ ახალის ეკლესიისა.

ეხლა საკითხავია, არსებული ზარზმის ეკლესია ის ეკლესია არის, რომელიც მიქელის დროს დაუწყიათ და პავლეს დროს დაუმთავრებიათ, თუ სხვა? ეს საკითხი, რასაკვირველია, ძნელი გადასაწყვეტია მაგრამ ერთი რამ შეიძლება გადაჭრით ვთქვათ: იმ სახით, რა სახითაც მიქელ-პავლეს დროს ყოფილა აშენებული ეკლესია, ჩვენამდის არ მოუღწევია: ეს მტკიცდება იმით, რომ არც აღმოსავლეთის კედელზე და არც სხვა არსებულის ეკლესიის კედელზედ არ მოიპოვება ევლოგიის მომტანის ბერის ქანდაკება და არც ის წარწერა ამ ქანდაკებისა, რომელიც ზემოთ მოვიხსენიეთ. არ არის აგრეთვე აღმოსავლეთის სარკუმელის ზემოთ ქანდაკებანი მიქელ წინამძღვრისა და ორთა მათ ვაღატოზთა, რომელზედაც მოგვითხრობს ცხოვრება სერაპიონისა. მეორეს მხრით დაკარგვა ქანდაკებათა და წარწერათა შემდეგ დროში გადაკეთებისა თუ შეკეთების დროს ჩვეულებრივია ჩვენი ეკლესიებისთვის. მაგალითად, მარტვილის მონასტრის კედლებიდან გაქრა მრავალი ქანდაკება და წარწერები, რომელნიც დიუბუა დე მონპერეს და მარი ბროსეს დროს ამშვენებდნ ამ ეკლესიის კედლებს. ნიკორწმინდის ეკლესიას არ შერჩენია ზოგიერთი წარწერა და ქანდაკება, რომლებიც იმავე მეცნიერების დროს იყო. ამგვარი მაგალითები ჩვენ ბევრი გვაქვს და ამის მიხედვით ვერ დავასკვნით, რომ ეკლესია ძირიანად უფრო ახალ დროს იყოს შენებული. ჩვენ გვაქვს საბუთები შენობათა გადაკეთებისა ზარზმაში მეთერთმეტე საუკუნეში. 1045 წელს ფარსმან ხურციძის და სერაპიონ მაწყვერელის ხურციძისავე დროს ზარზმის სამრეკლო გადააკეთეს იოანე მახარებლის ეკლესიად. ეს სამრეკლო რომ ძველად არის აშენებული, ამას მოწმობს

მაზედ მიშენებული ეკუტერი ივანეს მიერ სულას ძისა მათე საუკუნის დასასრულს.

თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ აღმოსავლეთის ფასადი გადაკეთებული სამრეკლოსი სრულიად იმავე სტილის არის და ყოველი მისი შემკობილება განმეორება არის ეკლესიის შემკობილებისა, უნდა ვიფიქროთ, რომ ძველი ეკლესია ზარზმისა, მიქელის და პავლეს დროს აშენებული, განუახლებიათ ანუ გადაუკეთებიათ მეთერთმეტე საუკუნეში ბაგრატ IV დროს. სწორედ ასეთი მაგალითი გვაქვს ჩვენ იშხანშიაც, სადაც ქართველების მიერ პირველად მეცხრე საუკუნეში გადაკეთებული ეკლესია შეუძერწიათ ბაგრატ IV დროს მშვენიერი თლილის ქვით და შეუმკვიათ საუცხოვო ჩუქურთმებით. რომ ეხლანდელი ზარზმის ეკლესია მე-XIV საუკუნეში იყოს აშენებული, მაშასადამე ათაბეგის დროს, უთუოდ აქ ჩვენ ვნახავდით მათ სურათებს ეკლესიის გეგმით ხელში, როგორც ამას საფარაში ვხედავთ. არა, მათ დროს ეკლესია აშენებული კი არ არის, არამედ მოხატულია. ათაბეგები აქ სამხრეთის კედელზედ წარმოდგენილნი არიან, მაგრამ ყველა უგეგმოდ. გეგმა არც მეფე ბაგრატს აქვს ხელში, რომელიც ჩრდილოეთ კედელზეა წარმოდგენილი და მას ჩვენ ეკლესიის აშენებას ვერ მივაწერთ, სულ ერთია ბაგრატ მეოთხეა ეს ბაგრატი, თუ იმერეთის მეფე ბაგრატ I ან სხვა.

